

Kartini en De Hollandsche Lelle; emancipatie-idealén in Nederlands-Indië

C. Vreede-de Stuers

Wat betekende voor Kartini – dochter van de regent van Japara op Java, die omstreeks de eeuwwisseling twintig jaar was – haar contact met de kring van dames uit de gezeten burgerij in Nederland, rondom het weekblad *De Hollandsche Lelie* van die tijd? Wat was haar achtergrond, waardoor zij dat contact kreeg?

Kartini behoorde tot een oud geslacht, dat sinds eeuwen hoofden had voortgebracht. Deze hoofden waren in de gloriëtijd van het midden-Javaanse rijk Mataram dikwijls tussenpersonen geweest tussen de Verenigde Oost-Indische Compagnie, welke een factorij had gevestigd in de havenplaats Japara aan de noordkust, en de vorsten te Soerakarta. Ook daarna, nadat Mataram ten onder was gegaan en de V.O.C. failliet, bleef het Nederlands-Indische gouvernement partij trekken van deze hoofdengeslachten voor het besturen van zijn kolonie. De geschiedenis van de negentiende eeuw leert ons hoe de koloniale regering, gebruik makend van nog bestaande feodale verhoudingen op Java, het prestige van de hoofden wist te benutten voor haar doelstelling om van Indonesië een wingewest te maken. De positie van deze hoofden werd, al naar gelang de uitwerking van deze doelstelling – van staatsmonopolie tot particulier ondernemerschap – daarmee in overeenstemming gebracht. Van 'cultuurmandeers' met vele nog behouden prerogatieven in de periode van het cultuurstelsel, werden de hoofden, in de daarop volgende periode van particulier ondernemerschap, bezoldigde ambtenaren, waarbij nog steeds werd gelet op geboorte maar tevens in toenemende mate op persoonlijke beroepskwaliteiten.

Kartini's vader, regent van het intussen geheel vervallen Japara in de residentie Semarang met haar welvarende handelshaven van dezelfde naam, was weliswaar nog niet op een van de inmiddels opgerichte zogeheten hoofdenscholen opgeleid; hij had echter als derde zoon van een verlicht regent, eerst van Koedoes, later van Demak, een voor die tijd zeer moderne opvoeding genoten. Immers, deze regent had tijdig ingezien dat naast de verworvenheden van de eigen afkomst ook kennis van de westerse cultuur noodzakelijk was teneinde de positie te behouden, die deze afkomst hem had toebedeeld. In

1861 liet hij een Nederlander als gouverneur van zijn zonen overkomen.

Kartini was anderhalf jaar oud toen haar vader tot regent van Japara werd benoemd. Zij groeide op als zijn vijfde kind in de ruime *kaboepaten* (regentswoning) met ommuurde tuinen, temidden van een zich snel uitbreidend gezin, voorzien van het voor haar milieu gebruikelijke aantal bedienden: tuin- en keukenpersoneel, binnenmeiden en kinderbaboes. Uit het beschikbare fotomateriaal kan men zich een voorstelling maken van de inrichting van een dergelijke ambtswoning. Stoelen en tafels, kasten en bureautjes naar Europees model, maar vervaardigd uit inheems hout met snijwerk door Javaanse ambachtslieden naar Javaanse motieven. Javaanse wapens aan de muur; sirihdozen op tafel, naast fotoalbums, een naaimachine en een gramfoon. In de achtergallerij, waar sierlijk gevlochten kooien met tortelduiven zeker niet ontbraken, de rekken met batikwerk in wording. Op de voorgallerij de standaard met de paraphernalia van het regentsambt, waaronder de gouden payong. Het hoogste gezag ziet men op één van de foto's gesymboliseerd in een sierlijke hoofdletter W, gesneden in het midden van een aantal panelen van een scherm van Japaraas houtsnijwerk, waarin verder motieven uit de hindoe-javaanse symboliek zijn uitgesneden.

Meer dan deze uiterlijke tekenen van een koloniaal bestel sprak één voorwerp, hoe onopvallend ook, het duidelijkst van de beïnvloeding van westerse cultuurelementen; dat was de leestrommel – het pendant van de leesportefeuille in Nederland – zijn inhoud beschermend tegen vocht en witte mieren. Deze inhoud, bestaande uit Nederlandse tijdschriften, heeft meer dan alle andere tastbare voorwerpen de geest van het Javaanse ambtenarenleven beïnvloed.

Toen Kartini zes jaar was geworden, mocht zij naar de Hollandse Lagere School in Japara. Dit was een nieuwigheid voor een meisje. Ofschoon de afstand tussen de regentswoning en de school in enkele minuten te belopen was, werd zij gebracht en gehaald in een rijtuigje. Na de school te hebben afgemaakt werd Kartini thuisgehouden om, evenals haar oudere zuster, haar tijd door te brengen binnen de muren van de *kaboepaten*, terwijl twee jongere zusjes – in afwachting van hetzelfde lot – de school bleven bezoeken. Hoe zij ook bad en smeekte, het werd Kartini niet toegestaan om evenals haar broer de H.B.S. te Semarang te bezoeken. Haar leven zou vanaf dat jaar 1891 voortaan, in afgeslotenheid van de buitenwereld, bestaan uit het aanleren van de 'lady's accomplishments' die haar tot een ideale echtgenote zouden maken van een veelbelovend ambtenaar; dit hield in dat zij behalve de diverse kneepjes van een strenge etikette allerlei kundigheden moest aanleren, waaronder allereerst moet worden genoemd de batikunst.

Maar de leestrommel werd voor Kartini meer dan ooit een bron van informatie, waarvan zij met gretigheid gebruikmaakte. Haar vader had haar boven-

dien geabonneerd op *De Hollandsche Lelie*, het toen zeer bekende Nederlandse *Weekblad voor Jonge Dames*, waarmee Kartini had kennisgemaakt ten huize van de Nederlandse assistent-resident Th. H. Ovink. Diens vrouw – medewerkster aan dit weekblad¹ – de later zo bekendgeworden schrijfster van de kinderboekenserie *De Cannehoeuveltjes*, had van de regent gedaan gekregen dat Kartini en haar twee jongere zusjes van tijd tot tijd bij haar mochten komen. Zo kon men de meisjes – alweer in het rijtuig gebracht en gehaald – zien gaan naar de assistent-residentwoning om daar 'te praten over alles en nog wat'. Aan deze middagen heeft Kartini veel gehad, zoals zij later telkens schrijft, nadat de heer Ovink was overgeplaatst. In diens woning maakte zij kennis met het streven van de Nederlandse vrouwenbeweging.

In No. 37 van de twaalfde jaargang (15 maart 1899) van *De Hollandsche Lelie* publiceerde de redactie een ingekomen verzoek van 'Een jonge dame op Java, die een ontwikkelende en verlichtende opvoeding heeft gehad'. Deze zou zeer gelukkig zijn 'als een beschaafd mede-abonnee in Holland met haar in correspondentie zou willen treden, opdat zij wrijving en uitwisseling van gedachten zou kunnen hebben met een ontwikkeld meisje'.

De aanvraagster was Kartini, die toen twintig jaar oud was. Het meisje dat op deze advertentie reageerde en zich aanbood als pen-friend was Stella Zeehandelaar uit Amsterdam, een aantal jaren ouder dan Kartini.

Stella, en met haar de overige medewerksters aan *De Hollandsche Lelie*, behoorde tot de gegoede burgerij. Veel van de huishoudelijke bedrijvigheid en importentie was de vrouwen uit dit milieu uit handen genomen met de komst van de industriële revolutie. Thuisgemaakte produkten werden steeds meer vervangen door fabrieksfabrikaten. Haar leven kreeg steeds meer het karakter van een parasitair bestaan. De opvoeding van de dochters – duidelijk ingesteld op het huwelijk – bestond met dat doel voornamelijk uit al die nutteloze bezigheden, welke haar tot een sieraad zouden maken van het milieu waarin zij leefden, hetgeen betekende dat zij de aantrekkelijke echtgenoten moesten worden van een gezien lid van de maatschappij. Haar leventje werd verdaan in schijnarbeid; de dagen gingen voorbij in visites, handwerkjes, menu's opstellen, japonnen passen voor de komende bals, pianospel en tekenen. Al dergelijke bezigheden van de delicate 'lady of leisure' moesten het bewijs leveren van het sociale slagen van haar hardwerkende, geldverdienende vaders en echtgenoten. Zo er al enige overschrijding van de grenzen van haar domein werd toegestaan, dan ging het in de richting van filantropie. Met fancy-fairs, zondagschooltjes en ziekenbezoek hadden sommige vrouwen nog enig gevoel van nuttig bezig te zijn; vele anderen brachten het, in haar frustratie, niet verder dan een vlucht in ziekzijn. Daarmee voldeed het 'zwakke geslacht' geheel aan de voorstelling van onwetendheid van liefst aantrekkelijke wezentjes, ondergeschikt aan de wereldwijze autoriteit van de man.

C. Vreede-de Stuers Kartini en De Hollandsche Lelie

Een dubbele moraal was het onafwendbare correlatief van een dergelijke 'Weltanschauung'. Wat aan de dochters van goede huize niet werd toegestaan en haar bespaard bleef onder het motto dat zij daarvoor te fijnbesnaard waren, konden dan de dochters der minder bedeeden verschaffen: goedkope (fabrieks)arbeid en de genoegens waaraan 'nu eenmaal' iedere gezonde man behoefte heeft.

Tegen dit parasitisme, deze 'apartheid', dit domhouden van haar sexe, kwam een aantal vrouwen uit de gegoede stand op door eisen te stellen met betrekking tot onderwijs en kiesrecht voor de vrouw: beter onderwijs en toegang tot de universiteit voor meisjes ten einde haar in staat te stellen zich economisch onafhankelijk te maken indien voor haar het huwelijk onverhoopt niet was weggelegd; kiesrecht om haar stem te laten doorklinken tot in de bestuurlijke en wetgevende lichamen, welke haar emancipatie mogelijk moesten maken.

Van deze beweging was *De Hollandsche Lelie* de weerklank, evenals de emancipatie-romans – waaronder de meestgelezen *Hilda van Suylenburg* door C. Goekoop van Beek en Donk – die geheel geïnspireerd waren door deze standgebonden burgerlijke ideologie. Van dit boek gaf Stella Zeehandelaar een uitgebreide samenvatting in een aantal opeenvolgende nummers van *De Hollandsche Lelie*. In haar eerste brief aan Stella (25 maart, 1899) schreef Kartini enthousiast over de roman, die zij toen reeds driemaal had gelezen. Zij verzocht Stella haar veel te schrijven over 'het werken en streven, het denken en voelen der hedendaagse vrouwen in Nederland'.²

Hier komen we bij ons uitgangspunt terug. In hoeverre heeft Kartini iets kunnen herkennen van haar eigen problemen en streven in de emancipatie-idealën van de Nederlandse vrouwenbeweging? Naast de, ook voor haarzelf, in het oog springende verschillen in achtergrond, zijn er overeenkomsten aan te wijzen. Ook in Nederland was de enig aanvaardbare bestemming voor het meisje uit de burgersamenleving het huwelijk. Zowel dit Nederlandse meisje als het *priyayi*-meisje (dochter van de Javaanse bestuursadel) besteedde haar tijd, in afwachting en voorbereiding van dit huwelijk, aan bezigheden die pasten bij haar status van huwbare dochter. In beide gevallen waren psychische spanningen en frustraties hiervan het gevolg. Terwijl echter het Nederlandse meisje veelal werd verteerd door de angst om 'te blijven zitten' en de vernederingen van een oude-vrijsters bestaan tegemoet te gaan, wanneer lief talligheid of vermogen of beide niet haar deel waren, vernemen wij uit Kartini's Brieven hoe in haar milieu een jong meisje in strikte afzondering van de buitenwereld werd thuisgehouden, waarin zij niet eerder terugkeerde 'dan aan de zijde van een echtgenoot, een wildvreemde man, die onze ouders voor ons uitkiezen, en met wie wij getrouwd worden feitelijk zonder dat wij het weten'.³

Terwijl men in het geval van gedwongen huwelijk nog spreken kan van niet

meer dan een graadsverschil in beider situatie, wordt dit verschil toch feitelijker wanneer wij, verder in Kartini's brieven lezend, vernemen dat een Javaans meisje grote kans liep 'vandaag of morgen de zoveelste vrouw te worden van de een of andere man'.⁴

Het is deze polygamie, welke Kartini en de vrouwen uit haar milieu van nabij meemaakten en haar meer nog dan het gedwongen huwelijk traumatiseerde, die haar opstandig maakte tegen het lijdzame leven van het Javaanse meisje. Telkens ontmoeten wij in haar brieven passages over dit 'helse vrouwenleed'. In die van 6 november 1899 schrijft zij aan Stella: 'Kunt ge u voorstellen, welke hellepijnen een vrouw moet uitstaan, wanneer een man met een ander thuiskomt, die zij als zijn wettige vrouw, haar mededingster moet erkennen?'. De ongebreidelde polygamie in haar milieu met een beroep op de Islam, waardoor Kartini zich diep gekwetst voelde, enerzijds, en de prostitutie in het christelijk monogame Nederland, waartegen de vrouwenbeweging in opstand kwam, anderzijds, hebben raakpunten in zoverre dat zij de vrouw vernederen tot een genotsartikel en een prestige-object van de man.

Er zijn echter ook verschillen. Clandestiniteit en schijnheiligheid kwamen in het polygame milieu van Kartini niet voor. Kinderen van verschillende moeders maar van dezelfde vader werden door hem erkend als zijn wettige kinderen waarvoor hij te zorgen had. Naar buiten trad de hoofdvrouw op als de moeder van alle kinderen. Dit gold ook ten aanzien van de blanke overheerser die, hoewel bekend met de gewoonte van polygame verbintenissen, toch zelden precies wist wie de biologische moeders van ieder der kinderen uit een huishouden waren. Kartini zelf vermeldde in haar brieven aan Hollandse vrienden nooit dat zijzelf de dochter was van een vrouw van de regent van Japara die niet zijn hoofdvrouw was, welke laatste zij moeder noemde. Onze bekendheid met dit feit is uit andere bron afkomstig.⁵ Tekenend voor Kartini is dat zij, geen behoefte voelend aan medelijden voor haar persoonlijke situatie – welke trouwens gunstig is te noemen dank zij de zorg door haar vader besteed aan haar opvoeding – maar het probleem van de polygamie in het ruimere verband van de onderworpenheid van de Javaanse vrouw plaatsend, daarvoor een oplossing meende te zien in meer schoolopleiding van het meisje. Hiervoor vond zij aanknopingspunten bij de doelstelling van de Nederlandse vrouwenbeweging. Tevens verried zij hiermee de invloed welke zij heeft ondergaan van de lectuur die onder haar bereik kwam, en ook van een stroming onder Nederlanders in de kolonie, die bekend staat als de ethische richting – zo genoemd door de toenmalige hoofdredacteur, Pieter Brooshoofd, van het dagblad *De Locomotief*, in Semarang verschijnend, dat zijn weg vond naar de regentswoning in Japara.

De nieuwe koers welke door deze Nederlanders werd aanbevolen, en waarvan de toenmalige directeur van onderwijs J. H. Abendanon een warm voor-

stander was, kwam als reactie op de voor Java desastreuze gevolgen van de tot dan gevoerde politiek van westerse vrije onderneming. Inkrimping van de inheemse voedselproductie ten gunste van de kapitalistische plantagebouw der Europese ondernemingen, en verdringing van de eigen huisvlijt ten behoeve van de import-artikelen der Nederlandse industrie hadden in de negentiger jaren de bevolking zodanig verarmd dat men in Nederlandse kringen gelaarmerd was geraakt. Aan de 'mindere welvaart' – zoals men de deplorable toestand van de inheemse bevolking placht te noemen – diende een eind te komen, wilde het Nederlandse bedrijfsleven, dank zij een verbeterde koopkracht van de bevolking, de vruchten blijven plukken van de tot dusver gevoerde exploitatie-politiek. Hiervoor was ook nodig de Indonesiërs – in de eerste plaats hun hoofden – te ontwikkelen in westerse zin, zodat zij, loskomend van hun eigen feodale traditie, in associatie met het Nederlandse bestuur en bedrijfsleven, konden medewerken aan een heilzame toekomst. In deze associatie-politiek paste tevens een herwaardering van de vrouw als moeder en opvoedster van een nieuwe generatie. En aangezien de Nederlands-Indische regering haar doel beoogde te bereiken door herscholing van de inheemse bestuursambtenaren, lag het voor de hand dat hun dochters haar bijzondere aandacht hadden. Zonder deze speciale aandacht en aanmoediging van officiële zijde zou Kartini misschien niet zijn gekomen tot de formulering van haar grieven en wensen. Een blad als *De Hollandsche Lelle* zou, zo dit al met dezelfde gretigheid door haar gelezen zou zijn, zonder deze nieuwe richting in de politiek van Nederlands-Indië te veel een vreemd element zijn gebleven. Nu echter pasten de eisen der Nederlandse vrouwenbeweging voor beter onderwijs wonderwel in haar emancipatie-ideaal. Maar – en hierin stijgt zij uit boven de doelstellingen van haar Nederlandse soortgenoten – Kartini verbond aan de emancipatie van de vrouw die van het Indonesische volk. De Nederlandse vrouw verzette zich tegen de opvatting dat zij 'maar een vrouw' was. Kartini werd *daarenboven* telkens diep gewond door de wijze waarop door de Nederlandse overheerser aan de Javanen te kennen werd gegeven dat zij 'maar Javanen' waren. Haar brieven staan vol van haar verontwaardiging over de grievende behandeling van haar landgenoten door sommige Nederlandse bestuursambtenaren. De aantrekkingskracht van het westers ideaal van individuele vrijheid en democratie welke een nieuwe generatie van Indonesiërs onderging, bracht hen tegelijkertijd in conflict met de bestaande structuur in de kolonie, waar de blanke nog altijd tot de topgroep behoorde die het voor het zeggen had. In dit opzicht voelde Kartini zich verbonden met de man, haar landgenoot. Haar strijd voor de emancipatie van de vrouw moest dienen voor vrijwording van een heel volk. In dit opzicht had *De Hollandsche Lelle* haar weinig of niets te bieden.

Noten

- 1 Negen schetsen van deze Marie Ovink-Soer in *De Hollandsche Lelie* zijn later verzameld in het boek *Vrouwenleven in de Dessa* (1900).
- 2 Deze brieven zijn later (1911) uitgegeven door J. H. Abendanon, onder de titel *Door Duisternis tot Licht; gedachten over en voor het Javaansche volk, van Raden Adjeng Kartini*.
- 3 Brief aan Stella Zeehandelaar, van 25 mei 1899.
- 4 Brief aan Stella Zeehandelaar, van 23 augustus 1900.
- 5 Zie: H. Bouman, *Meer Licht over Kartini* (1954).